

TANRI NASIL GERÇEK OLUR?

GÖRÜNMEYEN ÖTEKİLERİN ANTROPOLOJİSİ

TANYA M. LUHRMANN

ÇEVİREN
SANEM İNCEL

TANYA M. LUHRMANN

ABD’li antropolog (d. 1959). Harvard Üniversitesi’nde folklor ve mitoloji alanında lisans eğitimini tamamladı (1981). Cambridge Üniversitesi’nde sosyal antropoloji alanında yüksek lisansını (1982) ve doktorasını (1986) tamamladı. Cambridge’de Christ’s College’da araştırma görevlisi olarak çalıştı (1985-1989). 1989’da Kaliforniya Üniversitesi, San Diego’da göreve başladı; 2000’de Chicago Üniversitesi’ne geçti ve 2004’te Karşılaştırmalı İnsan Gelişimi Bölümü’nde Max Palevsky Profesörü oldu. 2007’de Stanford Üniversitesi’ne katılan Luhrmann, burada antropoloji profesörü olarak görev yapmakta ve psikoloji alanında da ders vermektedir. Araştırmaları din antropolojisi, psikolojik antropoloji, kültür ve zihin ilişkisi, büyü pratikleri ve olağandışı duyuşal deneyimler üzerine yoğunlaşır. Farklı kültürlerde dinsel deneyimlerin, sesler duyma ve psikoz gibi yaşantıların nasıl biçimlendiğini etnografik ve deneysel yöntemlerle inceleyen Luhrmann, özellikle insanların Tanrı’yı ve görünmez varlıkları nasıl gerçek ve yakın deneyimlediklerine ilişkin çalışmalarıyla tanınmaktadır.

Başlıca eserleri: *Persuasions of the Witch’s Craft: Ritual Magic in Contemporary England* (1989), *The Good Parsi: The Fate of a Colonial Elite in a Postcolonial Society* (1996), *Of Two Minds: An Anthropologist Looks at American Psychiatry* (2000), *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God* (2012), *Our Most Troubling Madness: Case Studies in Schizophrenia across Cultures* (Jocelyn Marrow ile, ed., 2016).

SANEM İNCEL

Zonguldak’ta doğdu (1987). Ankara Üniversitesi Antropoloji Bölümü’nden mezun oldu (2010). Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü’nde başladığı yüksek lisans tez döneminde bırakmak zorunda kaldı. Hayatına büyük bir teknoloji şirketine beyaz yakalı olarak devam ediyor.

Başlıca çevirileri: Robert Wright, *Tanrı’nın Evrimi* (2024), Roy A. Rappaport, *İnsanlığın İnşasında Ritüel ve Din*, (2025).

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	13
----------	----

ÖNSÖZ	16
-------	----

I

İNANÇ ÇERÇEVESİ	25
1. <i>Esnek Ontolojiler</i>	30
2. <i>Ontolojik Tutumlar</i>	35
3. <i>Şüpheli Thomas</i> (veya Tomás, Thomasz yahut Tomasso)	41
4. <i>Gerçekliğin Farklı Biçimleri</i>	47
5. <i>Bir de Şeytan Var</i>	50
6. <i>İnanç Çerçevesi</i>	53
7. <i>Ciddi Bir Oyun</i>	55

2

PARAKOZMOSLAR KURMAK	58
1. <i>Bir Varmış Bir Yokmuş</i>	58
2. <i>Anlatıyı Gerçek Kılmak</i>	61
3. <i>İnancı Kurmacadan Ayırmak</i>	67
4. <i>Katılım Kuralları</i>	69
5. <i>Katılım İşaretleri</i>	79
6. <i>Etkileşim Yolları</i>	88

YETENEK VE ALIŞTIRMA	100
1. Mistik Düşünme Biçimi	100
2. Büyülü Tren Yolculuğu	104
3. Tanrı'yı Deneyimlemeyi Öğrenmek	110
4. Kapılma: Yeteneğin Doğası	115
5. İç Duyuları Geliştirme: Alıştırmanın İşleyişi	119
6. Sınırı Bulanıklaştırmak	123

ZİHNİN ÖNEMİ	127
1. Ara Alan	128
2. Zihin	132
3. Elmayı Elmayla Kıyaslamak (Sayılır)	133
4. Chennai	139
5. Akra	144
6. Tanrı Farklı Yerlerde Farklı Konuşur: Dışsal Mevcudiyet	150
7. Tanrı Farklı Yerlerde Farklı Konuşur: Araç	155

TANRILARIN VE RUHLARIN NASIL KARŞILIK VERDİĞİNE DAİR KANITLAR	166
1. Ruhani Tutuşma	170
2. Karşılaştırmalı Fenomenoloji	180
3. Çalışma 1: Yerel Kilise Kültürünün de Genel Kültürün de Paylaşılmadığı Durumlar	187
4. Çalışma 2: Aynı Kilisede, Aynı Yerde	191
5. Dikkat Etmenin Yeni Yollarını Öğrenmek	197

DUA NEDEN İŞE YARAR	199
1. İnsanlar Neden Dua Eder?	200
2. Üstbiliş Olarak Dua	203
3. Şükür	208
4. İtiraf	212
5. İstemek	214
6. Kime Dua Edilir?	218
7. Tapınma: Sevildiğiniz Bir İlişki Kurmak	221

KARŞILIK VEREN BİR TANRI	224
1. Bağ Kurma	230
2. Bağ Kurmanın Etkileri	233
3. Tanrılar da Toplumsal İlişkilerdir	236
4. İçteki Öteki	239
5. İmajinal İlişkiler	242
6. Derinlemesine Çalışma	246
7. Daha Karanlık Bir Yan	250
8. Muhafazakâr İsa	251
9. Mevcudiyetle İlişki Kurma	256

YÖNTEMLER ÜZERİNE GENEL NOTLAR	261
--------------------------------	-----

BİBLİYOGRAFİK KAYNAKLAR VE NOTLAR	264
-----------------------------------	-----

KAYNAKÇA	287
----------	-----

DİZİN	315
-------	-----

TEŞEKKÜR

Bu kitap yıllar içinde yaptığım pek çok tartışmadan, sunduğum ve yayımladığım pek çok çalışmadan doğdu. Aslında daha önce yayımlanmış makalelerden oluşan bir derleme olarak başlamıştı ve Jennifer Cole bir argüman kurmanın daha anlamlı olacağını önermeseydi öyle de kalacaktı. Yıllar boyunca süren dostluğumuz ve kitap üzerine sohbetlerimiz için ona çok minnettarım. Ann Taves ve Joel Robbins'e çok şey borçluyum; yıllar boyunca yaptığımız sohbetlerin izlediğim yolu şekillendirdiğini hissediyorum. Pascal Boyer için de aynısı geçerli. Cambridge'de birlikte olduğumuz dönemde o, inancın nasıl doğal olduğuna ilişkin fikirlerini geliştirirken ben insanların ruhu gerçek kılmak için ne kadar çok şey yaptığına odaklanıyordum. O zamandan beri kendi çalışmalarımı onun çalışmalarıyla ilişkili olarak düşünüyorum. UCSD'de Dick Madsen'la yıllarca her hafta din üzerine bir şeyler öğrendim; farklı inanç topluluklarının buluşmalarına birlikte gidip gelirken de öğrenmeye devam ettim. Şimdilerde Hazel Markus'la her hafta yürüyoruz. Onun keskin kavrayışları bu argümanları çok daha berrak hâle getirdi. Paul Harris, Sarah Iles Johnston, Rita Astuti, James Laidlaw, Jo Cook, Julia Cassaniti, Jon Bialecki, James Gross ve daha yakın dönemde Felicity Aulino, Josh Brahinsky, John Dulin, Vivian Dzokoto, Emily Ng, Rachel Smith ve Nikki Ross Zehnder'la yaptığım sohbetler beni bu konular üzerine daha derin ve daha açık düşünmeye itti. Kendi aramızda "Mind and Spirit ekibi" dediğimiz bu son grup, bazı bölümleri okuyup daha iyi hâle getirmeme de yardımcı oldu. Neil Van Leeuwen (her bölümü okuyup harika yorumlar yaptı), Micha-

el Lifshitz, G. E. R. Lloyd ve beşinci bölümdeki istatistikleri de kontrol edip kullandığım dili berraklaştıran Kara Weisman da olağanüstü okurlardı. Ariel Mayse, Ortodoks Yahudiliği anlatırken kullandığım bazı talihsiz ifadeleri düzeltti. Elaine Pagels’la yaptığım sohbetler önemliydi; Elaine ve Sarah Iles Johnston’la yaptığım bir sohbet beni kiliseye götürdü. Bu fikirlerden bazılarını Doug Medin’la tartışırken bana Minnesotalı büyükannesini anlattı. Birinci bölümü yazıp sillerken o sohbet aklımdan hiç çıkmadı. Pascal Boyer ve Amira Mittermaier, yayınevi için hazırladığım erken bir taslağı okudu. Nancy Chu kaynakçayı kontrol etti ve genel olarak bilgece, nazik önerilerde bulundu. Sharon Broll bir kez daha mükemmel bir editördü. Fred Appel, bir antropoloji konferansında yağmur altında beni tren istasyonuna kadar yürütüp bu kitabın Princeton’da yayımlanması gerektiğine ikna ettiğinden beri bu kitabın sıkı bir destekçisi oldu. Princeton ekibi olağanüstüydü. Hank Southgate’in metin editörlüğü argümanı çok daha keskin hâle getirdi; Natalie Baan da metni daha da toparladı. Babam benim için çok önemli bir okur oldu. Annem öldükten sonra zihnini meşgul etmek için bu bölümlerin her birini tekrar tekrar okudu. Her cümlenin açık olmasında ısrar etti. Eşim Richard da her bölümü büyük bir dikkatle okudu ve metni keskinleştirmeme yardım etti. Dünyada bulduğum sevincin büyük bölümünü ona borçluyum.

Bu bölümlerin çeşitli versiyonlarını 2006 Lewis Henry Morgan dersleri kapsamında sundum. Misafirperverlikleri ve soruları için Thomas Gibson ve Ernestine McHugh’a, ayrıca University of Rochester’daki bütün antropologlara minnettarım. Başka bir versiyonu da Fuller Theological Seminary’deki 2011 Integration dersleri kapsamında (Fuller Symposium on the Integration of Psychology and Theology) sundum. Warren Brown ve Bill Dyrness’a özellikle nezaketleri ve düşünsel katkıları için teşekkür etmek isterim. SSRC’nin New Directions in Prayer projesindeki pilot çalışmayı ben hazırladım. İçinde bulunduğum grubu Charles Hirschkind yöneti-

yordu; harareti tartışmaların ortasında bilge ve nazik bir insandı. John Templeton Foundation bu araştırmanın pek çok bölümünü finanse etti. Destekleri hayatımı değiştirdi ve bunun için minnettarım.

Bu kitapta daha önce yayımlanmış çalışmalarımın yararlandım; yer yer paragraflar ve cümleler aldım: “The Ugly Goddess” (*History of Religions*, 2001); “Evil in the Sands of Time” (*Journal of Asian Studies*, 2002); “Metakinesis” (*American Anthropologist*, 2004); Howard Nusbaum ve Ronald Thisted’la birlikte yazdığımız “The Absorption Hypothesis” (*American Anthropologist*, 2010); “Blinded by the Right” (*Harpers*, 2013); Julia Cassaniti’yle birlikte yazdığımız “The Cultural Kindling of Spiritual Experiences” (*Current Anthropology*, 2014); “Knowing God” (*Cambridge Anthropology*, 2017) ve “The Faith Frame” (*Contemporary Pragmatics*, 2018). Bu makalelerin niteliğini yükseltmeme yardımcı olan hakemlere ve editörlere gönülden minnettarım.

ÖNSÖZ

Hepimiz çukurdayız ama bazılarımız yıldızlara bakıyor.

–Oscar Wilde, *Lady Windermere'in Yelpezesi*

İnancın neden varlığını sürdürdüğünü düşündüğümde, kuramlarımızın dinin iki basit özelliğini ne kadar az hesaba kattığını fark ediyorum. Öncelikle din, insanların görünmeyen bir ötekiyle temas kurmak için çaba sarf ettiği bir pratiktir. İkinci olarak, dindar insanlar değişim isterler. Şu an hissettiklerinden farklı hissetmek isterler. Ama din kuramlarının çoğu, bu özellikleri incelemek yerine görünmeyen bir ötekiye duyulan inancı hem baştan verili sayar hem de bilişsel bir hata olarak ele alır. Yağmur duasının gerçekten yağmur yağdırmak için yapıldığını, yağmur yağmayınca da başarısız olduğunu varsayarlar. Ardından bu kuramlar, görünüşte saçma olan inançların akli başında insanlar tarafından nasıl benimsenebildiğini açıklamaya girişirler. İnsanlar yalnız kalmaktan korktukları için bir ebeveyn figürünü yansıtır (Freud); toplumsal yaşam öylesine güçlü bir deneyimdir ki insanlar onu Tanrı olarak simgeleştirirler (Durkheim); rüya görür ve doğaüstü bir şeyin kanıtı gibi görünen tuhaf deneyimler yaşarlar (Tylor, James); hızlı ve otomatik düşündüklerinde, yaşadıkları şeyi görünmeyen bir ötekinin varlığı olarak yorumlamaya yatkın bir zihin yapısı geliştirmiştir (Boyer, Barrett); doğa öykülerinin aktarımları ise zaman içinde öylesine kaymış ve tökezlemiştir ki bir “dil hastalığı” öte dünya varlıklarıyla ilgili mitolojilerin doğmasına yol açmıştır (Müller). Bu kuramlar, çoğu kültürde insanların ruhları ve doğaüstünü

zaten mevcut saydıklarını, yani inancın dolaysız ve sorunsuz olduğunu varsayar.

Ama bu pek de mantıklı değil. Tanrılar ve ruhlar görünmezdir. Onlarla tokalaşamaz, onların gözlerinin içine bakamaz ya da konuştuklarında seslerini duyamazsınız. İnsanların bu varlıkların varlığını verili kabul ettiğini varsaymak tuhaf görünüyor. Üstelik insanların bazen bu görünmeyen varlıkların kendilerine neler sunacağına dair oldukça ayrıntılı tasavvurları vardır ve bu vaatler çoğu zaman beklentileri karşılamaz. Birçok durumda tanrıların insanın düşüncelerini bildiğine ve kaderini belirlediğine inanılır; yine birçok durumda tanrılar kendilerine ibadet edenlere adalet ve ödül vaat ederler. Ama hayat inananlara bile zaman zaman gelişigüzel ve adaletsiz gelebilir. Böylesine güçlü, iyiliksever ve görünmeyen varlıkların öylece orada ve karşılık vermeye hazır olduklarını hissetmenin kolay olduğunu varsaymamalıyız.

İnancı verili kabul etmek yerine, insanların inançları için harcadıkları çabanın tanrılarının ve ruhlarının gerçek olduğunu hissetmelerine yardımcı olup olmadığını sorarak yola çıkarsak, dikkatimizi insanların tanrılara ve ruhlara ibadet ederken ne yaptıklarına ve bu yaptıklarının onları nasıl etkileyebileceğine çevirmemiz gerekir. O zaman, ibadet sırasında yaptıklarının inançlarına ikna edici bir güç kazandırıp kazandırmadığını sorabiliriz. İnsanların, nerede olurlarsa olsunlar, tanrılarının gerçek olduğuna kendilerini ikna etmeye ihtiyaç duyup duymadıklarını sormaya başladığımızda, dinî ritüeller birden daha anlaşılır hâle gelir. Sonuçta, ruhların öylece orada, ulaşılabilir ve karşılık vermeye hazır oldukları sorgusuzca kabul ediliyorsa, onları çağırmak için neden gece boyunca davul çalınan bir ayine ihtiyaç duyarsınız? Tanrı her zaman varsa ve olan bitenin farkındaysa insan neden dua etme ihtiyacı duysun?

Burada, dinin bilmesinin yanlış inanç sorunu değil, tanrıların ve ruhların insanlar için nasıl gerçek hâle gelip öyle kaldıkları ve bu gerçek kılma sürecinin insanlar için ne işe

yaradığı sorusu olduğunu savunuyorum. Bu, tanrıların gerçek olmadığı ya da dindar insanların şüphe duyduğu iddiası değildir. Birçok inanan asla şüpheden söz etmez; tanrıların gerçek olduğu apaçıkmiş gibi konuşur. Yine de ibadetlerinde büyük bir çaba harcarlar. Muazzam miktarda emek, zaman ve para harcayarak görkemli katedraller inşa ederler. Ritüellere hazırlanmak için günler, hatta haftalar harcarlar; yiyecek hazırlarlar, ritüel alanları kurarlar ve katılımcıları bir araya getirirler. Kutsal mekânlarda, tapınaklardaki loş ışıklar ve evanjelik mega kiliselerdeki ayrıntılı sahne düzenleri gibi, kutsal metinlerde emredilmeyen ama başkalık hissini güçlendiren teatral etkiler yaratırlar. Oruç tutarlar. Özel kıyafetler giyerler. Saatlerce ilahiler okurlar. Durmaksızın dua etmeye koyulurlar.

Elbette, insanlar inandıkları için katedraller inşa ederler diyebiliriz. Ben ise odağımızı değiştirirsek ne öğrenebileceğimizi soruyorum. Ya insanlar inandıkları için ibadet etmiyorlar da ibadet ettikleri için inanıyorlarsa? Ben, dua, ritüel ve ibadetin insanların görünmeyen ötekinin gerçek olduğunu soyut olarak bilmekten, tanrıların ve ruhların o anda orada olduklarını, kendilerine yönelenlerin farkında olduklarını ve karşılık vermeye istekli olduklarını hissetmeye geçmelerine yardımcı olduğunu öne sürüyorum. Buna “gerçek kılma” diyeceğim ve bu sürecin sunduğu tatminlerin, en azından kısmen, inançların neden varlığını sürdürdüğünü açıkladığını düşünüyorum.

“Gerçek kılma” derken, inanan kişinin görevinin tanrıların ve ruhların karanlık enerji gibi soyut bir biçimde var olduklarına inanmakla kalmayıp onların burada ve şimdi önem taşıdığına da inanmak olduğunu kastediyorum. Yani onların gerçek olduğunu yalnızca zeminin gerçek olduğunu bildiğiniz gibi bilmenizden söz etmiyorum, gerçi durup düşünseniz zeminin gerçek olduğunu bilirdiniz. Sözüünü ettiğim, annenizin sevgisi nasıl gerçek geliyorsa onların da öyle gerçek gelmesi. İnananların, tanrıların ya da ruhların kendileriyle bağ için-